задаги бадиий образлар билан узвий алоқалари ўрганилган. Унда бадиий тўқима ва ижодий қайта ёндашиш масалалари сўз этилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы типологии образов в произведениях каракалпакского писателя Амета Шамуратова, национальные литературные традиции, преемственная связь фольклорных образов с художественными образами современной прозы. Автор статьи рассматривает также художественный вымысел и творческое преломление через писательскую призму.

SUMMARY

The article deals with the issues of typology of characters in the works of the Karakalpak writer Amet Shamuratov, national literary traditions, successive relation of folkloric characters with artistic characters of modern prose. The author of the article also studies the artistic fiction and creative deflection through the writer's prism.

ЛИРИКАЛЫҚ ПОЭМАЛАРДА СЮЖЕТ ҲӘМ КОМПОЗИЦИЯНЫҢ ЛИРИКАЛЫҚ ҚАҲАРМАН ОБРАЗЫН ЖАСАЎДАҒЫ ӘҲМИЙЕТИ

(К.Рахмановтың «Сен ҳаққында қосық», Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмалары мысалында)

П.А.Дабылов - *үлкен илимий хызметкер-излениўши*

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: поэма, сюжет, композиция, лирик қаҳрамон, лирик персонаж, монолог.

Ключевые слова: поэма, сюжет, композиция, лирический герой, лирический персонаж, монолог.

Key words: poem, plot, composition, lyrical hero, lyric character, monologue.

Классикалық дәстаншылығымызда, сондай-ақ, XX әсирдиң 30-40-жылларындағы поэмаларда тийкарынан дәстүрий (хроник) сюжет жетекшилик етип, онда ўақыялардың бир шеттен гүрриң етилиўи нәтийжесинде шығарманы оқып болғаннан кейин бизиң ядымызда көбирек ўақыя-ҳәдийселер системасы орналасып қалатуғын болса, ал енди 60-80-жыллардағы поэмаларда, әсиресе, лирикалық поэмаларда сюжеттиң бул түри реформаға ушырай баслады. Оның орнын қурамалы конструкциялық сюжет ийеледи. Яғный енди пүтин бир сюжет ағымын қурайтуғын ҳәдийсе ҳәм қаҳарманлардың ҳәрекетлери орнына лирикалық қаҳарманның «мен»и арқалы билдирилген руўхый кеширмелер ҳәм терең эмоционал ой-пикирлер толқыны поэмадағы сюжеттиң тийкарын пайда етти.

Шайыр К.Рахмановтың «Сен ҳаққында қосық» атлы монолог типиндеги сап лирикалық поэмасында өмир шынлығы тек ғана лирикалық қаҳарманның монологы арқалы ашып берилгенликтен, онда эпикалық тийкар орнына лирикалық өлшем биринши орынға шығып кетеди. Сонлықтан, бул поэмадағы сюжет объектив тәризде сүўретленбейди, ал терең психологиялық коллизиялар, кескин кеўил драматизмлери, туйғылар системасының берилиўи арқалы-ақ, белгили бир сюжетлик линия (бағыт) ларды пайда еткен. Атап айтқанда, бул поэмада үш сюжетлик линияның бар екенлигин көриўге болады:

1. Лирикалық қаҳарманның дәслеп лирикалық персонаж – қызға суўық қатнаста (улыўма немқурайды) болыўына байланыслы жүзеге келген сезимлер;

2. Лирикалық қаҳарманның кеўлинде қызға деген көзқарастың өзгериўи, ашықлық сезимлердиң пайда болыўы ҳәм күшейиўи менен байланыслы болған терең руўхый кеширмелер ҳәм психологиялық моментлер;

3. Жоқарыдағы еки сюжетлик линия биригип поэманың тийкарғы идеясын келтирип шығарған, яғный бул – муҳаббаттың инсанды әпиўайыдан қоспалыға, жекке инсан дәрежесине көтеретуғын, оны жақсылыққа, гөззаллыққа тәрбиялайтуғын теңи-тайы жоқ күш-қудирет екенлигин тастыйықлаўдан ибарат. Демек, бул поэмадағы сюжеттиң сап лирикалық планда қурылыўы ондағы лирикалық қаҳарман характериниң өзгеше фонда раўажланып барғанлығын көрсетеди. Ал, енди поэмадағы жоқарыда келтирип өткен сюжетлик линияларды ҳәм жети бөлимди бир-бири менен тығыз байланыстырып турған «желим» - композициялық бирлик болып есапланады. Себеби, биринши сюжет линиясындағы лирикалық қаҳарманның бийпәрўалық келбеттеги руўхый ҳалатынан екинши сюжетлик линиядағы ашық яр образына өтиўине тийкар жаратып берген «көпирше»лер бар. Мәселен, 1-бөлимниң соңғы бәнтиндеги:

Жүрек шынтлап тартпады зарын,
Көкирегимди жайлады бослық.
Муҳаббат деп ойлағанларым,
Болып шықты жолдаслық, дослық [2:122]

-деген қатарларды ҳәм улыўма 1-бөлимниң мазмунын 2-бөлимдеги мына бәнт беккем байланыстырып тур:

Бәҳәр келди.
Дөгерек-дашта,
Енди самал есер жағымлы.
Көз нурыңды кеўлиме шаш та,
Сөйле, жаным, әрманларыңды [2:123].

Егер усы қатарларды алып таслаған жағдайда поэманың бир тутаслығы (бир пүтинлиги) бузылар еди. Демек, поэмадағы бир бәнттиң, яки бир сөздиң алып тасланыўы оның бир пүтинлигине нуқсан келтирсе, бул сыпат композициялық қурылыстың беккемлигин көрсетеди. Поэмадағы қыз образы тийкарғы композициялық өзек ролин өтейди. Шайырдың субъектив дүньясынан туўылған бәрше туйғылар системасы оның әтирапына жәмленеди. Поэманың сюжет ҳәм композициялық дүзилисинде усындай жетискенликлер менен бир қатарда айырым кемшиликлердиң де бар екенлиги сезиледи. Бул – поэманың сюжетлик қурылысындағы бирдейлик, яғный бастан-

ақырына шекем лирикалық қаҳарманның қыз ҳаққындағы монологының өзгермеўи болып есапланады. Бул бирдейлик егер инверсиялық қубылыслар арқалы байытылғанда, поэманың сюжетиндеги мүлтиксизликти тәмийинлеген болар еди. Деген менен, поэмадағы терең лиризм оның сюжетлик қурылысындағы бундай кемшиликлерди сапластырып жибереди.

Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» лирикалық поэмасының сюжети ҳәм композициясы ҳаққында да усыған уқсас пикирлерди айтыўға болады.

Егер К.Рахмановтың жоқарыдағы поэмасы биринши қатарлардан-ақ лирикалық «мен»ниң руўхый кеширмелери менен басланса, ал Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмасының сюжети авторлық ремарка менен басланады. Дәслеп лирикалық қаҳарманға сыпатлама бериледи. Сөйтип, автор өз орнын лирикалық қаҳарманға босатып береди. Демек, автордың ремаркасы экспозиция хызметин атқарады.

Поэма сюжетиндеги эпикалық тийкарды қурайтуғын эпизодлар лирикалық қаҳарманның субъектинен тысқарыда болып өтпейди, яғный өз-өзинен, ықтыярлы рәўиште раўажланбайды. Бул нәрсе шығарманың жанрлық тәбиятына байланыслы келип шығады. Дөретпе лирикалық поэма болғанлықтан сюжеттиң тийкарын гүрриң етип айтып бериўге мөлшерленген пүтин бир ўақыя, ямаса қаҳарманлар ҳәм характерлердиң өз ара гүреси, конкрет ис-ҳәрекетлери емес, ал лирикалық қосықтың сюжетине тәқаббил мазмунды сөйлеп бериўден гөре көбирек терең эмоционаллықты пайда ететуғын сезимлер системасы қурайды. Поэмадағы сюжетке лирикалық қаҳарманның перийзат қыз ҳаққындағы лирикалық «мен» арқалы туўылған руўхый кеширмелери ҳәм лирикалық монологлары жетекшилик етеди. Сонлықтан, шығарманы оқып болғаннан кейин, биринши нәўбетте, бизиң көз алдымызда ўақыяҳәдийсе емес, ал лирикалық кеширме турады. Поэманың композициясы ретинде лирикалық қаҳарманның кеўил кеширмелерине сиңдирилген тәбият ҳәм туўылған жерге байланыслы болған экзотикалық көринислер, балалық дәўирин еслеўден туратуғын лирикалық шегинислер, қыздың ата-анасы туўралы билдирилген мағлыўматлар, галлюцинациялық қубылыс (лирикалық қаҳарманның түс көриўи) сыяқлы сюжеттиң тийкарын қурайтуғын барлық элементлер перийзат қыз образының әтирапында айланады. Демек, лирикалық қаҳарманның перийзат қыз туўралы жүрек төринен атлығып шығып турған сезимлер шынжыры композициялық буўын сыпатында сюжетлик бөлеклерди бир-бири менен тығыз байланыстырып турады.

Поэмадағы лирикалық қаҳарман образының өсип-раўажланыў эволюциясы төмендегише:

Лирикалық қаҳарман қызды балалығынан баслап унатады. Оның жүрегине түскен бул шоқ бара-бара күшли жалынға айланады. Бирақ лирикалық қаҳарман қызға болған ашықлығын тис жарып айта алмайды. Бир күни лирикалық қаҳарман перийзат қыздың киятырғанын көреди. Онда қандай да бир күш-жигер пайда болады ҳәм жүрегинде усы ўақытқа шекем сақлап келген пинҳамы сезимлерин қызға төгип салады. Мысалы:

… Сени бурын көрмегенимде,
Билмес едим сүйиў деген не…
… Бирақ сени сүйгели берли,
Жаным сезди. Көзлерим көрди:
Адамдағы сүйкимлиликтиң,
Сол мәртебе ҳәм сол бийиктиң
Әбден күшлилигин сезиндим…ҳәм т.б. [1:61-66]

Демек, поэманың сюжетине енген бул кеширмелерди лирикалық қаҳарманның поэтикалық гүрриңи десе болады. Солай етип, лирикалық қаҳарманның перийзат қызға болған муҳаббаты оны жоқары инсаный пазыйлетлерге тәрбиялайды, туўылған журтының гөззаллығын ҳәм халқының уллылығын қәдирлейтуғын, романтикаға толы қыялшыл, сезимтал инсан дәрежесине шекем көтереди. Соның менен бирге поэманың сюжет ҳәм композициялық қурылысына сиңген туйғылар эволюциясы бас идеяны да ашыўға хызмет қылады, яғный поэманың жетекши идеясы – инсанның кеўлине гөззаллық дүньясын орналастырған, оны ғайры нағыслы сезимлерге бөлеген муҳаббаттың күш-қүдиретин улығлаўдан ибарат.

Демек, К.Рахмановтың «Сен ҳаққында қосық» ҳәм Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмаларында сюжет орайында турған муҳаббат туйғысы лирикалық қаҳарман характериниң қәлиплесиў жолларын белгилеп береди.

Әдебиятлар

1. Мәтмуратов Т. Айсәнем. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1973. 61-66-б.
2. Рахманов К. Таң ашығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978. 122-123-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада К.Рахманов ва Т.Матмуратовнинг лирик поэмаларида сюжет ва композиция масалалари тадқиқ қилинади. Мақолада поэманинг жанрий хусусиятлари ва унда қаҳрамонлар характерини очишда сюжет ва композициянинг роли ўрганилади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы сюжета, композиции и характера в лирических поэмах известных каракалпакских поэтов К.Рахманова и Т.Матмуратова. В статье большое внимание уделяется изучению роли сюжета и композиции в формировании характеров героев и определяются жанровые особенности поэмы.

SUMMARY

The article deals with the analysis of questions of plot, composition and character in the 1yrical poems of the famous Karakalpak poets K.Rakhmanov, and T.Matmuratov In the focus of attention is the study of the role of plot and composition in forming the characters of heroes in the poem and the genre peculiarities of the poem.